

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG ÉS ÉLELMISZERIPAR JÖVŐJE

Az elmúlt húsz év rövid áttekintése egyértelműen igazolja, hogy a rendszerváltás igazi vesztesének a magyar mezőgazdaság és a mezőgazdasági alapanyagok feldolgozására épülő élelmiszeripar tekinthető. A veszteségek végső elszenvedője a magyar vidék, és az ott élő emberek, ugyanis az elmúlt két évtizedben azok veszítették el munkahelyüket a vidéken élők közül, akik korábban fizikai munkára alapozhatták megélhetésüket, illetve szorgalmuk, apáról fiúra szálló tudásuk segítette őket boldogulásukban. Az agrárgazdaság, az agráradottságok jobb kihasználása a rendszerváltást követően kikerült a politika és a társadalom érdeklődésének homlokteréből. „Van bőven élelmiszer!” A fejlett országok efféle szlogenjeit nemcsak átvettük, hanem aszerint is élünk. Arra a kérdésre pedig, hogy az élelmiszert ki termeli meg, ki forgalmazza, kinek ad munkahelyet, ki viszi haza a profitot, a „döntsön a piac!” a leggyakoribb válasz. Ezzel egyre távolabb kerülünk az élhető vidéktől, az élhető Magyarországtól. A magyar agrárgazdaság versenyhátrányai jórészt a versenytársakénál mostohább makrogazdasági feltételekből adódnak. A környező EU-tagállamok agrárszereplői kisebb élőmunkaterhekekkel, alacsonyabb adókkal, kedvezőbb hitelkamatokkal, mérsékeltebb hatósági díjakkal stb. gazdálkodhatnak. A jövő szempontjából megválaszolandó kérdés, hogy az agrárgazdaság, és általában a termelő szektorok versenytársakhoz viszonyított speciális többletterheiből milyen távon, mennyit lehet levenni, ki tudjuk-e küszöbölni az elmúlt 20–25 év káros következményeit, és ha igen, akkor milyen áron és mennyi idő alatt?

1. BEVEZETÉS

Magyarország területe mezőgazdasági termelésre kiválóan alkalmas, az utóbbi két évtized mégis stagnálást, visszaesést hozott. Az átalakulással járó reformok, a tulajdonosváltás és az agrárpolitika változásai megnehezítették az agrárgazdaság alkalmazkodását az EU-tagság által teremtett új követelményekhez. A világ gyors népességnövekedése valószínűleg keresleti piacot teremt az agrártermékek világpiacán, így a mezőgazdaság és élelmiszeripar várhatóan stratégiai szerephez jut [Csáki, 2010].

A mezőgazdaságnál jelentősebb az *agrárgazdaság* nemzetgazdasági szerepe, illetve az ún. *agrobiznisz*. Az agrárgazdaság (a mezőgazdaságon, erdőgazdálkodáson és halászaton kívül) magában foglalja az élelmiszer-feldolgozást is, míg az agrobiznisz ezen felül kiterjed minden, a mezőgazdasági tevékenységet megelőző és követő tevékenységre, így az input anyagok (műtrágya, növényvédőszer stb.) előállítására, a mezőgépgyártásra, a termékek szállítására, az élelmiszer-kereskedelemre, a szükséges biztosításra és hitelezésre, az agrároktatásra és kutatásra. Ez a tevékenység együttesen a nemzetgazdaság bruttó hozzáadott értékéből 11–12 százalékkal részesedik, ami már jelentős. [Kapronczai, 2011]

A hazai mezőgazdaság és élelmiszeripar – hosszas folyamat eredményeként – napjainkra kritikus helyzetbe került, a GDP-termelésben és a foglalkoztatásban lehetőségeinél jóval kisebb arányt mutat. *Popp* és szerzőtársai [2008] véleménye szerint az élelmezés-, energia- és környezetbiztonság kihívásai új alkalmazkodási stratégiát kívánnak. *Németi* [2003] szerint fontos annak elismerése, hogy ha a magyar agrárgazdaság gyenge teljesítménye állandósulna, az az egész ország szempontjából katasztrofális következményekkel járna. A mezőgazdaság foglalkoztatóképességének megrendüléséből származó szociális problémák máris elérték a társadalmilag elviselhető szintet, s ezek kezelésére az agrárgazdaság és a vidék fejlesztése nélkül nincs reális esélyünk. Ez ma is aktuális.

2. EREDMÉNYEK ÉS ÉRTÉKELÉS

Magyarország versenyképessége mindig nagyban függött attól, hogy milyen *a vidék megtartó képessége*. A vidék megtartó képességére döntően a magyar mezőgazdaság szerkezete hat, a hozzáadott értéket és a versenyképességet elősegítő integrációk, az alapanyag-termeléstől az értékesítésig. Kijelentéseink igazolására célszerű a rendszerváltástól napjainkig bemutatni az agrárium szerkezetét az *első táblázat* segítségével.

1. táblázat: A mezőgazdasági termékek termelő felhasználásának értéke, összes termék (folyó áron)

	1990*		1995		2000		2005		2010**	
	millió Ft	százalék	millió Ft	százalék	millió Ft	százalék	millió Ft	százalék	millió Ft	százalék
Növénytermesztési termékek	91 046	31,4	290 806	41,0	420 679	36,2	587 258	42,9	731 091	43,9
Kertészeti termékek	47 172	16,3	98 731	13,9	177 499	15,3	222 505	16,3	315 582	19,0
Élő állatok és állati termékek	151 424	52,3	319 929	45,1	564 478	48,5	557 641	40,8	617 494	37,1
Bruttó termelés	289 642	100,0	709 466	100,0	1 162 656	100,0	1 367 404	100,0	1 664 167	100,0

* 1988 évi áron; ** Szolgáltatások és másodlagos tevékenység nélkül;
 Forrás: KSH adatok alapján saját összeállítás, 2012

A kevés munkaerőt foglalkoztató növénytermesztés aránya jelentősen – 20 év alatt 31,4 százalékról 43,9 százalékra –, a kertészeti termékek előállítása pedig csak minimálisan növekedett, az élő állatok és állati termékek termelése pedig 52,3 százalékról 37,1 százalékra esett vissza. A növénytermesztésen belül az ipari növények aránya növekedett, a szálás és tömegtakarmányok előállítása pedig csökkent (*2. táblázat*).

2 táblázat: A mezőgazdasági termékek termelő felhasználásának értéke, növénytermesztési termékek (folyó áron)

	1990*		1995		2000		2005		2010	
	millió Ft	százalék	millió Ft	százalék	millió Ft	százalék	millió Ft	százalék	millió Ft	százalék
Gabonafélék és hüvelyesek	58 786	57,9	148 223	51,0	269 388	64,0	362 245	61,7	466 570	63,8
Ipari növények	15 086	16,6	50 131	17,2	56 370	13,4	121 045	20,6	183 265	25,1
Burgonya	8 617	9,4	37 037	12,7	28 088	6,7	22 327	3,8	31 286	4,3
Szálás és tömegtakarmányok	9 193	10,1	22 468	7,8	26 323	6,3	34 601	5,9	41 292	5,6
Egyéb növények	5 364	6,0	32 947	11,3	40 510	9,6	47 040	8,0	8 678	1,2
Növénytermesztési termékek összesen	97 046	100,0	290 806	100,0	420 679	100,0	587 258	100,0	731 091	100,0

* 1988 évi áron

Forrás: KSH adatok alapján saját összeállítás, 2012

A kertészeti termékek esetében a zöldségfélék aránya növekedett (3. táblázat):

3. táblázat: A mezőgazdasági termékek termelő felhasználásának értéke, kertészeti termékek (folyó áron)

	1990*		1995		2000		2005		2010**	
	millió Ft	százalék	millió Ft	százalék	millió Ft	százalék	millió Ft	százalék	millió Ft	százalék
Zöldségfélék	17 459	37,0	48 313	48,9	87 400	49,2	101 905	45,8	187 684**	59,5
Gyümölcsök	15 735	33,4	32 622	33,0	51 992	29,3	47 400	21,3	127 898**	40,5
Szőlő	13 978	29,6	17 796	18,1	38 107	21,5	73 200	32,9		
Kertészeti termékek összesen	47 172	100,0	98 731	100,0	177 499	100,0	222 505	100,0	315 582**	100,0

* 1988 évi áron; ** Gyümölcsök, szőlő együtt

Forrás: KSH adatok alapján saját összeállítás, 2012

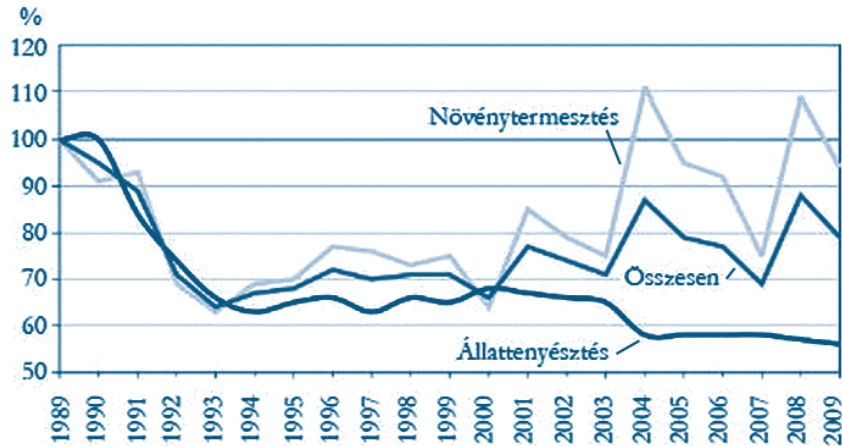
Ahogy a 4. táblázatból látható, az állatállomány létszáma a baromfi és ló kivételével szinte megfeleződött.

4. táblázat: Az állatállomány alakulása (ezer db)

	1989	2000	2008	2009	2010
Szarvasmarha	1 598	805	701	700	681
Sertés	7 660	4 834	3 383	3 247	3 168
Juh	2 069	1 129	1 236	1 223	1 181
Baromfi	52 564	37 016	39 716	40 264	42 213
Ló	75	75	58	61	65

Forrás: KSH, 2010

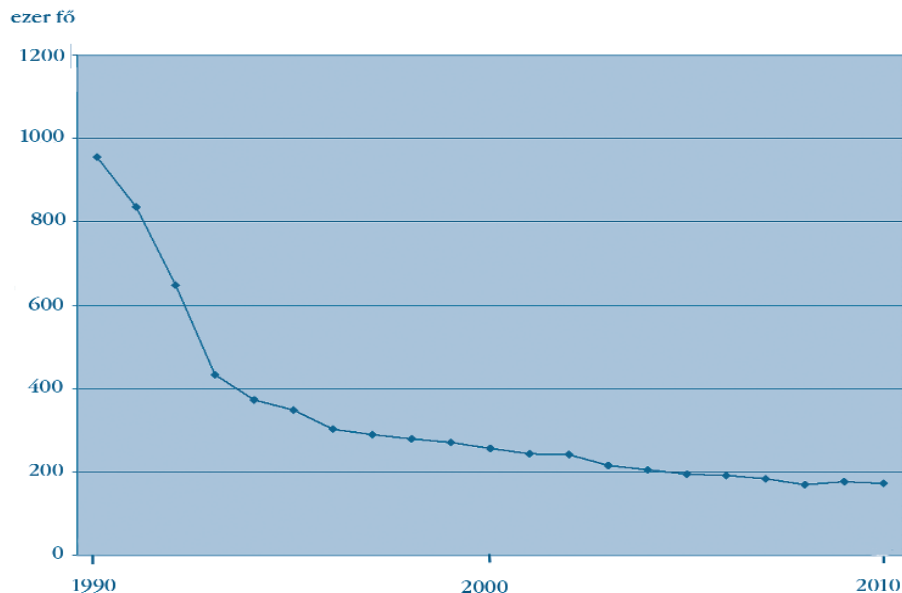
A mezőgazdaságban az 1990-es évek végére befejeződött a privatizáció és az addig túlsúlyban levő állami és szövetkezeti tulajdont a magántulajdon váltotta fel. A változások következményeként csökkent a termelés. Az állattenyésztés visszaesése különösen jelentős, ami részben az állatértékesítés tőkehiány miatt bekövetkező apadására vezethető vissza. Az egyes évek termelését az *1. ábra* szemlélteti.

Forrás: KSH, 2010

1. ábra: A mezőgazdaság bruttó termelése (1989 = 100)

A három nagy ágazat (növénytermesztés, állattenyésztés, kertészet) GDP-n belüli aránya mellett kiemelt fontosságú az itt foglalkoztatottak *létszáma* is. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak létszámának változását a *2. ábra* mutatja be.

Halászat 1993-tól

Forrás: KSH adatok alapján saját összeállítás, 2012

2. ábra. A foglalkoztatás változása 1990–2010 (mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, halászat)

Az iparban alkalmazásban állók tekintetében folyamatos és drasztikus a csökkenés, az energiaipar kivételével minden iparág foglalkoztatási szerepe csökkent, ezt demonstrálja az 5. táblázat.

5. táblázat: Az iparban alkalmazásban állók létszámának alakulása főbb ágazatcsoportonként (ezer fő)

	1989	2000	2008	2009 ^{a)}	2010
Ipar összesen ^{b)}	1 273,0	832,4	747,3	681,7	673,9
Ebből bányászat	93,2	6,6	4,7	4,4	4,1
élelmiszeripar	190,9	122,8	101,3	96,5	95,3
textil-, bőr- és cipőipar	112,8	124,1	55,0	46,1	38,5
fa-, papír- és nyomdaipar	74,0	56,8	53,3	39,0 ^{c)}	35,2
vegyipar	104,8	79,9	80,9	74,9	95,4
kohászat, fémfeldolgozás	72,4	75,2	85,3	71,0	67,2
gépipar	422,1	236,0	264,5	207,3	253,3
energiaipar	42,2	72,7	46,5	70,9 ^{d)}	..

a) 2009-től a TEÁOR-váltás miatt néhány ágazat korlátozottan összehasonlítható a korábbi adatokkal;

b) Teljes ipar; c) Kiadói tevékenység nélkül; d) Víz- és hulladékgyártással együtt

Forrás: KSH, 2010

A 6. táblázat az ipari termelés ágazati szerkezetét, a csökkenő feldolgozóiparon belül az élelmiszeripar folyamatos térvesztését mutatja.

6. táblázat: Az ipari termelés ágazati szerkezete (folyó áron, százalék)

	1989 ^{a)}	2000	2008	2009 ^{b)}	2010
Bányászat	5,6	0,5	0,5	0,5	0,4
Feldolgozóipar	88,2	91,1	91,2	91,3	92,3
Élelmiszer, ital, dohány gyártása	17,6	13,9	9,8	11,5	10,0
Textília, textiláru, bőrtermék, lábbeli gyártása	7,5	3,6	1,5	1,5	1,2
Fafeldolgozás, papírgyártás, kiadói, nyomdai tevékenység	4,6	4,9	3,6	3,2 ^{c)}	3,3
Kokszgyártás, kőolaj-feldolgozás	6,9	5,6	7,1	6,0	7,1
Vegyianyag, termék gyártása	9,6	6,5	6,6	7,3	7,6
Gumi-, műanyag termék gyártása	2,3	3,1	3,8	6,8 ^{d)}	6,5
Egyéb nem fém ásványi termékek gyártása	3,1	2,4	2,9	..	..
Fémalapanyag, fémfeldolgozási termék gyártása	13,3	7,3	7,7	6,0	6,3
Gép, berendezés gyártása	6,5	3,7	5,5	4,6	5,7
Villamos gép, műszer gyártása	10,1	24,7	24,5	24,6	24,5
Járműgyártás	5,4	14,1	16,9	17,1	17,7
Máshova nem sorolt feldolgozóipar	1,2	1,1	1,1	2,8	2,4
Villamosenergia-, gáz-, gőz, vízellátás	6,2	8,4	8,3	8,2 ^{e)}	7,3
Ipar összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

a) Az 1989-es adatok az 1992-es TEÁOR-váltás miatt csak korlátozottan hasonlíthatók össze a későbbi adatokkal; b) 2009-től a TEÁOR-váltás miatt néhány ágazat korlátozottan összehasonlítható a korábbi adatokkal; c) Kiadói tevékenység nélkül; d) Az új TEÁOR szerint egy alágazatként szerepel; e) Vízellátás nélkül

Forrás: KSH, 2010

A rendszerváltást követően a szövetkezetek felbomlásának arányában a feldolgozóipar teljesítménye folyamatosan csökkent. Az 1990-es években a magyar feldolgozóipar (konzervipar, húsipar, tejipar, gabonaipar) az elhibázott privatizáció miatt többségében elvált a termeléstől, döntően spekulációs érdekeket szolgált, és a vállalkozásoknak csak egy része maradt magyar tulajdonosok kezében. Az évek során ezen magyar ipari vállalkozások többsége a korlátozott hazai anyagi lehetőségek (nemzeti támogatások hiánya) miatt nem volt és ma sem képes azokra a fejlesztésekre, amelyek eredményeként a termékeik versenyezhettek, versenyezhetnének a fejlett világ magas feldolgozottságú termékeivel. (Elveszett az a piaci előnyünk is, amelyet a korábbi időszakban éppen a zárt társadalmi rendszerünkől adódóan a kelet-európai piacok eredményeztek). Így a rendszerváltás következménye nem más, mint a hagyományos piacaink elvesztése, a mezőgazdasági ágazatok, feldolgozóiparunk technikai leépülése, az alapanyag-termelés elaprózódása, magára maradása stb. Az 1970 és 1990 közötti világviszonylatban is elismert, műszakilag jól fejlesztett, magas színvonalú integrációval rendelkező Magyarország így vált napjainkra nyersanyagtermelő országgá, ahol minimálisra csökkent a vidék eltartó képessége és soha nem látott magasságokba (térsegenként nem ritka a 35–40 százalék) szökött a vidéki munkanélküliség.

A feldolgozóiparon belül az élelmiszerek, italok és dohánytermékek termelése mintegy felére csökkent húsz év alatt, és foglalkoztatási szerepe is – ellentétben a világtrendekkel – drasztikusan csökkent, ahogy a 7. táblázat mutatja.

7. táblázat: A foglalkoztatottak száma és megoszlása nemzetgazdasági ágak szerint (a 15–64 éves népességben belül)

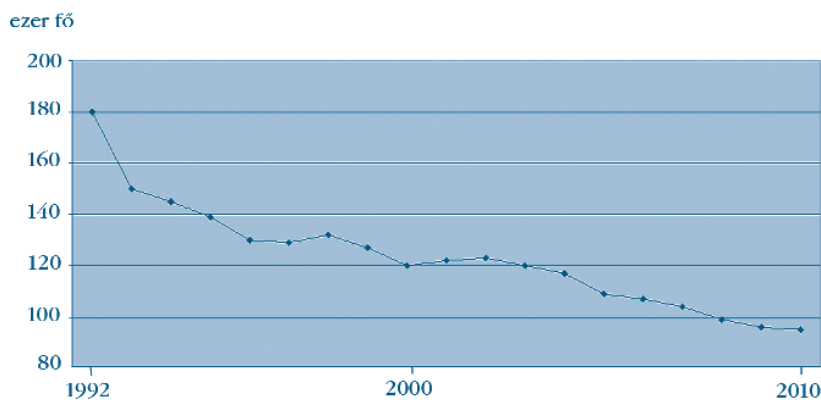
	Foglalkoztatottak száma, ezer fő			Foglalkoztatottak megoszlása, százalék		
	1990 ^{a)}	2000	2010 ^{b)}	1990 ^{a)}	2000	2010 ^{b)}
Mezőgazdaság	697,2	251,9	171,8	15,4	6,6	4,5
Ipar, építőipar	1 711,0	1 299,7	1 160,8	37,9	33,9	30,7
Szolgáltatások	2 107,9	2 280,4	2 448,6	46,7	59,5	64,8
Összesen	4 516,1	3 832,0	3 781,2	100,0	100,0	100,0

a) A húsz év változásának bemutatása érdekében 1990-re a népszámlálás adatait, a további években a munkaerő-felmérés adatait használtuk. A két felvétel módszertani eltérései miatt az összehasonlítás korlátozott; b) 15–74 éves foglalkoztatottak

Forrás: KSH, Magyar Statisztikai Évkönyv, 1990, 2000, 2010

A kilencvenes évek elején a mezőgazdaság mellett az élelmiszeripar is válságba került. A biztos KGST-piacok egyik pillanatról a másikra beszűkültek, az élelmiszerek iránti hazai igény a fogyasztói ártámogatások leépítése, a fizetőképes kereslet csökkenése miatt jelentősen mérséklődött. A termelés-visszaesés 1993-ban jutott mélypontjára, 30 százalékkal alacsonyabb volt, mint 1989-ben. A rendszerváltás előtti öt év átlagához képest a legnagyobb mértékben a húsipar (42 százalék), a baromfiipar (40 százalék), a konzervipar (37 százalék) zsugorodott, kisebb mértékben a tejipar (27 százalék), a cukoripar (17 százalék), a malomipar (27 százalék) és a söripar (16 százalék). Mindehhez természetesen társult a foglalkoztatottak számának csökkenése, amely 1994-ben már csak 60,9 százaléka volt az 1989-es szintnek.

Ez önmagában nem eredményezett hatékonyságjavulást, csak egyértelmű következménye volt a termelés visszaesésének (3. ábra).

Forrás: AKI, 2008

3. ábra: Az élelmiszeriparban foglalkoztatottak száma, 1992–2010

Abban, hogy a feldolgozóipar napjaink alacsony szintjére jutott, a nem átgondolt privatizáció és az agrárfejlesztés hiánya mellett az élelmiszerexportot korlátozó, így a feldolgozóipart ellehetetlenítő *monetáris politika* is okolható, amely a költségvetési szigor elismert követelményeit szem előtt tartva az erős forint következményeként gátolja az export növekedését. Ezzel együtt megnyitja a kaput az import előtt, sőt, az alacsony értékű, az előállító országban már sikerrel nem értékesíthető mezőgazdasági termékek, (sok esetben selejt, hulladék) zöldség, bor, hús stb. készítmények magyar piacra kerülése előtt is. Az ezekben a témákban folytatott viták [Magda S. 2004, Magda S. 2006] vajmi kevés eredménnyel jártak.

3. HOGYAN TOVÁBB MAGYAR MEZŐGAZDASÁG, FELDOLGOZÓIPAR, MAGYAR VIDÉK?

A szerzők meggyőződése, hogy az egyes vállalkozások ma már nem képesek saját erejükből olyan feldolgozóipari háttérrel kiépíteni, amely a korábban leírt problémákat orvosolná. Mindez csak átgondolt, nemzeti és európai uniós támogatás együttes, hosszú távú stratégiára alapozott alkalmazásával válhat lehetségessé, *döntően a kertészeti ágazatra* alapozva. Nemzeti egyetértésre van szükség olyan kérdésekben, mint hogy a szövetkezés nem a szocializmus káros találmánya, hanem éppen a szövetkezeti gazdaságok eredményeképpen volt példaértékű az 1980-as években Magyarország a világ számára. Húsz évre visszatekintve, a pozitív példák azt mutatják, hogy egy-egy településen, térségben azokat a kultúrákat honosították meg, amelyek az ökológiai feltételeknek maximálisan megfeleltek. A versenyképes termelési szerkezet kialakításának letéteményese az agrárértelmség volt, amely a szükséges tudás birtokában az éghajlatból, a földből kiindulva határozta meg az egyes növénykultúrák megválasztását, intenzitását, a ráépülő feldolgozó tevékenység kapcsolódását, kiépítését. A fő szempont olyan termékek előállítása volt, ame-

lyek a KGST és Nyugat-Európa piacain is sikerrel értékesíthetők voltak. Ebben a folyamatban egyaránt megtalálta érdekelttségét a termelő, a feldolgozó és az értékesítő. Minimálisra szorult vissza az el nem adható termékek aránya, mert azokban az „almáskertekben”, azokban a „zöldségekertekben”, ahol az étkezési minőségű termékek mellett másod- és harmadosztályú áruk is megjelentek, ott gondoskodtak ezek feldolgozásáról, konzerv, ivólé, pálinka vagy egyéb produktum formájában. Így a magas ráfordítással előállított termékek nagy része (95–98 százaléka) a piacon eladható értéként hasznosult. Ezért mondhatjuk azt, hogy ebben az időszakban Magyarországon a vidék azt a háttérrel jelentette, amely az ott élőknek foglalkoztatást, tudást és biztonságot eredményezett.

A mai időszakban mindez csak akkor érhető el újra, ha a rendszerváltás, a globalizáció hatásainak szem előtt tartásával tudományosan, közmegegyezésre alapozva határozzuk meg agrártermelésünk szerkezetét. Ebben a folyamatban elsőként arra kell választ adni, hogy mi legyen az alapvető erőforrásunkkal, a termőfölddel. Miként történjen annak használata, mi legyen azokkal a legelőterületekkel, ahol nincsenek meg azok a hasznosítók (szarvasmarha, juh stb.), amelyek évszázadokon keresztül jelen voltak?

A birtokpolitika az elmúlt húsz év során sokkal inkább politikai megközelítésben került a közgondolkodásba, semmint gyakorlati értéke alapján. Az agárfejlesztés és agrárfejlődés lehetséges alternatíváját és a világgazdasági tendenciákat elkerülni nem tanácsos, így a Magyarországon meglévő két nézet közelítése, illetve megismertetése kiemelt fontosságú. Az érzelmi alapokon nyugvó érvelés, amely szerint vissza kell térni a tradíciókhoz, folytatni kell a jelenleginél sokszínűbb, környezetkímélőbb, emberibb és egészségesebb gazdálkodást, addig hangzik a fogyasztók számára elfogadhatónak, amíg a végtermék árát nem ismerik meg, nem szembesülnek a termelők a magukra maradással, a kiszolgáltatottsággal. Ezen tanulmány szerzői eddig minden esetben a racionálisabb megoldásokat támogatták, miszerint növelni kell a hatékonyságot, szervezettséget, koncentrációt. Természetesen minden esetben törekedni kell arra, hogy a magyar termelők, a magyar piacról élők ne legyenek hátrányban, a lehetőségek tekintetében pedig azt kell elérni, mint a korábbi európai uniós országok, de jussunk legalább arra a szintre, mint a velünk csatlakozó lengyelek, akiknek a rendszerváltás előtti időszakban mi voltunk a példaképei.

Marselek Sándor és Takácsné György Katalin [2011] szorgalmazza az intenzív szövetkezeti fejlesztést a sokféle, közérdekkel összefüggő igény miatt (piacfejlesztés, foglalkoztatás és más vidékfejlesztési indokok).

Ezért elsőként azt kellene célul kitűzni, hogy a következő 5–10 évben sikeres társulások, szövetkezések valósuljanak meg, ahol a fő szempont olyan termékek előállítása, amelyek a foglalkoztatási lehetőségeket is növelik. Ezek sikere csak akkor hosszú távú, ha azt a célt tűzik ki, hogy a tájban, a térségben azok a termékek kerüljenek előállításra, amelyek az ott lévő természeti értékek alapján kiváló minőséget biztosítanak, s lehetőséget teremtenek nagyszámú munkaerő foglalkoztatására. Ez döntően ma Magyarországon a *kertészet*hez kapcsolódhat, továbbá a kertészetet, valamint a lakosságot és az önkormányzatot kiszolgáló *zöldenergia* előállításában valósulhat meg. Ebben olyan faluszövetkezetek létrehozása segíthet, ahol 4–5 település társul az ott megtermeszthető, hagyományosan jó minőséget biztosító zöldség, gyümölcs előállítására. Ezek a termékek nagyobb részben a helyi piacokon

kerülhetnének értékesítésre, további feldolgozásuk pedig kisebb méretű feldolgozóüzemekben lehetséges, ezek létesítését lenne indokolt támogatni, ahol az egyedi íz- zamatanyagok biztosíthatnák a többletet, a hozzáadott értéket.

Ez a helyben megvívott „szabadságharc” viszont csak átmenetileg lehet eredményes. Tudomásul kell venni, hogy az itthon, nemzeti támogatással vívott gazdasági harcok a Magyarországon belüli multinacionális cégóriásokkal szemben nem vezethetnek eredményre hosszú távon. Sikert csak akkor lehet elérni, ha az integráció ezekkel a cégóriásokkal egyeztetve valósul meg, és mindaz a termék, ami a helyi piacon mennyisége alapján nem értékesíthető, a kistérségek integrációjának jó értelemben vett összefogásával, egyedi termékből a hungarikum kategóriában tömegesen előállított élelmiszerként jelenik meg, amelyhez világszínvonalú műszaki fejlesztés, tudás kapcsolódik.

A mai Magyarországon honos, egyedi minőséget előállító, integrált kisüzemi termelés mellett csak a társas, *versenyképes üzemi mérettel* rendelkező gazdaságok képesek felvenni a világgal való versenyt. A szerzők megítélése szerint a kettő egymás mellett jól alkalmazható, ezt mutatja a rendszerváltás előtti nagyüzemhez kapcsolódó háztáji gazdaságok példája is, ahol a „nagy” és a „kicsi” biztosította a feldolgozóipar, a piac számára a jó minőségű és elegendő mennyiségű alapanyagot.

A kertészeti ágazat mellett a kisállatok (nyúl, galamb stb.) kisüzemi körülmények között tartása is sikeres lehetne, feldolgozásuk viszont már nagyüzemi integrációt igényel. Adódik a kérdés, hogy milyen legyen a versenyképes mezőgazdasági termelésre alkalmas területek szerkezete, a földhasználat?

Átlagos évjáratokban a magyar mezőgazdaság 15–17 millió tonna gabona előállítására képes, amelyből mintegy 10–11 millió tonnának van reális piaci értékesítési lehetősége, így mintegy 4–7 millió tonna hasznosításáról kell gondoskodni. Ez lehet akár állati termékként „bőrben” való hasznosítás – ehhez ugyanakkor komplex programot kell kidolgozni az állattenyésztés fejlesztésére. Ez a program viszont nem mellőzheti az ágazattal szembeni hatékonysági követelményeket, amely egyértelműsíti, hogy amilyen mértékben nő ezen ágazat versenyképessége, úgy csökken az abban foglalkoztatottak létszáma. Hangsúlyozni kell ennek fényében, hogy az ilyen módon való hasznosítás többletfoglalkoztatást nem eredményez ugyan, a nemzeti össztermék növelését, országunk versenyképességét viszont segíti. Az állattenyésztésben 2004 és 2013 között mindazon fejlesztések megvalósultak, megvalósulnak, ahol a vállalkozó rendelkezett fejlesztési koncepcióval, a támogatáshoz szükséges feltételekkel (saját erővel). A hosszú távra szóló fejlesztéseket ugyanakkor korlátozta, korlátozza a politikai indíttatású földbirtok-politika, hiszen 25–30 éves időszakra vonatkozó stabil földbérleti szerződés nélkül nem lehet kiszámítható jövője az adott gazdaságnak.

Ha bőrben nem hasznosulhat minden előállított növényi termék, úgy a még megmaradó mennyiséget exportálni kell, ehhez viszont logisztikai beruházásokra, új raktárak építésére, a folyami hajózás, a vasúti szállítás fejlesztésére lenne szükség.

A világ fejlett országaihoz hasonlóan a szántóföld többlet bioüzemanyag előállítására is használható. Ehhez ugyanakkor etanolüzemekre, biodízel-üzemekre, stabil felvevőpiacokra és hosszú távon garantált, rentábilis árakra van szükség. Az elmúlt 5–8 évben több vállalkozás is megcélzott ilyen beruházásokat, ám ezek rentabilitása hosszú távú nemzeti támogatás hiányában egyre inkább beszűkül.

A szerzők megítélése szerint a fejlesztések csak kombináltan, a termelő és a felvásárló együttes érdekei alapján valósulhatnak meg, lehetnek sikeresek. Ma ugyanis az látható, hogy nincs tartós piaci kereslet ilyen nagyságrendű magyar gabonára, ráadásul az állattenyésztés szerkezete (a rendszerváltástól napjainkig, az EU-belépésünk utáni változásokat is számításba véve) csak kis mértékben módosulhat (a helyi piacok ugyan segíthetnek, de ettől hosszú távra nem várható változás). Mindezek az állati termékekre alapozó feldolgozóiparnál is csak a jelenlegiek megtartását, versenyképességük fokozását jelenthetik. Új, nagyméretű fejlesztések csak politikai programokban szerepelnek, gazdasági alapjuk nem lehet – *Magyarország ma nem tőkevonzó*. Az előbbieket fényében adódik a kérdés: mit termeljünk? Ésszerű válasznak a *kertészeti termelés és a fás szárú energianövények* előállítását látszik. Ökológiai adottságaink (öntözővíz, termálvizek) és a vidéki munkalehetőségek megőrzése, bővítése egyaránt a kertészet és annak fejlesztése mellett szólnak, tekintve, hogy Magyarországon a kertészeti termelés (szőlő, gyümölcs és zöldségfélék stb.) még a 300 ezer hektárt sem éri el, míg gabonaféléket 2,8–3 millió hektáron természetnek. Ezt az 1990-es adatokkal összevetve (8. táblázat) értékelhetjük.

8. táblázat: A földterület használata művelési ágak szerint (ezer hektár)

	1989	1990	1995	2000	2005	2010 ^{a)}
Szántó	4 734,7	4 712,8	4 715,9	4 499,8	4 513,1	4 322,0 ^{b)}
Kert	291,4	341,2	90,2	101,6	95,9	82,0
Gyümölcsös	138,4	95,1	93,9	95,4	102,8	94,0
Szőlő	167,8	138,5	131,3	105,9	86,0	83,0
Gyep	1 294,2	1 185,6	1 148,0	1 051,2	1 056,9	763,0
<i>Mezőgazdasági terület összesen</i>	<i>6 626,5</i>	<i>6 473,1</i>	<i>6 179,3</i>	<i>5 853,9</i>	<i>5 854,8</i>	<i>5 343,0</i>
Erdő	1 610,3	1 695,4	1 762,9	1 769,6	1 775,1	1 913,0
Nádas	37,7	40,3	41,3	60,0	62,0	65,0
Halastó	25,3	26,9	27,0	32,0	33,8	35,0
<i>Termőterület összesen</i>	<i>8 299,8</i>	<i>8 235,7</i>	<i>8 010,5</i>	<i>7 715,5</i>	<i>7 725,7</i>	<i>7 356,0</i>
Művelés alól kivett terület	1 003,8	1 067,5	1 292,5	1 587,5	1 577,7	1 947,0
<i>Földterület összesen</i>	<i>9 303,6</i>	<i>9 303,2</i>	<i>9 303,0</i>	<i>9 303,0</i>	<i>9 303,4</i>	<i>9 303,0</i>

a) Azon területek nagysága, melyek a megfigyelés időszakában – a földtulajdoni nyilvántartástól függetlenül – a mezőgazdasági tevékenységet végző gazdaságok tényleges használatában voltak. Az új módszertan szerint a gazdálkodási formákon belül az egyéni gazdaságok csak a gazdasággal azonosítható területet tartalmazzák. A gyep 2010-től nem tartalmazza a nem hasznosított gyepterületeket. b) A 2010. évi általános mezőgazdasági összeírás adatai alapján módosult.

Forrás: KSH, Magyar Statisztikai Évkönyvek

Magda Sándor és Gergely Sándor [2006] szerint a földhasználat tekintetében paradigmaváltás előtt állunk. A föld hasznosításának másik lehetséges módja az energetikai alapanyag-termelés, ami a jövőben már kényszerítő szükség is lehet. Ezt a mezőgazdasági termékek olajban kifejezett cserearányomlása teszi elkerülhetetlenné. Ezért megválaszolendő, hogy a kedvezőtlen adottságú területeken erdősítést, legelőre alapozott extenzív gazdálkodást vagy biomassza-termelést célszerű-e folytatni, vagy akár véglegesen szüneteltetni kell-e a termelést. A racionális földhasználat gyakorlatát a táji (természeti, közgazdasági) adottságok határozzák meg. Ezek a feltételek a hazai régiókban nagymértékben eltérnek. Hazánk nagy lehetősége a mezőgazdasági termelésre alkalmatlan területeken, az állatállomány nélkül maradt

legelők egy részén az *energiaerdők telepítése* lehet. Gergely Sándor [2009] szerint a szociális zöldenergia-program főként a legkedvezőtlenebb helyzetű társadalmi csoportokat segítheti.

Az EU és hazánk szempontjából kulcsfontosságú az energiaellátás biztonsága. A növekedésre, a munkahelyteremtésre és a fejlődés fenntarthatóságára kidolgozott célok teljesíthetőségének feltétele az energia elfogadható ára. Európa egyre nagyobb mértékben függ a fosszilisenergia-importtól, ami csak részben váltható ki megújuló energiaforrásokkal. Az Európai Unió klímavédelmi törekvései és energia-politikai irányelvei alapján Magyarországon a megújuló energiaforrások részarányának 2020-ra *el kell érnie a 13 százalékot*. A fosszilis tüzelőanyagok közül a szén, a lignit, a kőolaj, a földgáz részben kiváltható, helyettesíthető biomasszából nyert energiával. Magyarország fajlagosan nagyon gazdag biomasszában, ezért különös kihívást jelent annak rendszerszerű feldolgozása, bioenergiává történő alakítása.

A hazai megújulóenergia-termelés és -felhasználás zömét a biomassza adja és adhatja a jövőben is, amiből nagy arányban részesedhetnek a fás szárú, rövid vágási idejű (2–4 év) ültetvények és az energiaerdők. A földhasználat racionalizálását, az itt történő energiatermelés fokozását javasolják Magda Sándor és szerzőtársai [2009] is. Ennek jelentőségét erősíti az, hogy a megújuló energiaforrásokkal kapcsolatos stratégia több tízezer alacsony iskolai végzettségű ember foglalkoztatására is lehetőséget teremt 2020-ig. Mindezek megvalósulását segítheti a kertészeti termékekre (zöldség) alapozódó konzervipari fejlesztés, így választ kell adni arra, miként lehetne elérni azt, hogy a multinacionális élelmiszerkereskedelmi láncok a magyar termőföld hasznosítása érdekében olyan kis, közepes és nagy méretű, kertészeti termékeket hasznosító feldolgozóipari üzemeket létesítsenek, amelyek a hazai és nemzetközi kereskedelemben is versenyképesek. Ehhez felhasználhatók a Károly Róbert Főiskolán kimunkált, zöld energiaforrásokra alapozott különböző kertészeti és más hasznosítási formák.

Magyarországon a kertészeti ágazat – ezen belül a növényházi hajtatus – térnyeréséhez jelentős illúziók fűződtek a gazdasági-társadalmi rendszerváltás kezdeti időszakában. Ambiciózus programok helyett azonban az alacsony élőlátás-igényű szántóföldi kultúrák szerepe erősödött a kertészeti és feldolgozóipari támogatások elmaradása miatt. A rendszerváltás előtti időszakban a nagyüzemi szántóföldi termelés mellett a háztáji integráció keretein belül megvalósuló hajtatusos termesztés nagy munkaerő-szükséglete biztosította a vidéken élők foglalkoztatását, illetve rész-foglalkoztatását. A vidéken élők jelenlegi foglalkoztatása és megélhetésének biztosítása érdekében a Károly Róbert Főiskola olyan zöldség-hajtatusi stratégiai programot dolgozott ki, amely új munkahelyeket teremthet, zöld energiaforrásokra alapozottan.

Magyarország *geotermikus* szempontból a világon egyedülálló adottságokkal rendelkezik. A termálvíz egyik kézenfekvő energetikai hasznosítási lehetősége a növényházak fűtése, emellett a parlagon fekvő gyenge minőségű, 17 aranykorona alatti értékű mezőgazdasági területek hasznosítása is megoldásra vár. Ezen területek fás szárú energianövényekkel jól és hatékonyan hasznosíthatóak, ugyanakkor ez az élelmiszer célú növénytermesztéssel nem konkuráló megoldás. Ahhoz, hogy a komparatív előnyöket maximálisan ki lehessen használni, méretgazdaságos zöldség-hajtatusó üzemekre van szükség. Kutatásaink alapján a magas beruházási költsé-

gek és az egységes piaci árualap előállítás miatt hosszú távon az 5 hektáros üzemméretek lehetnek csak versenyképesek.

Nagyüzemi méretgazdaságos zöldségajtatási beruházások azonban nem valósultak meg az elmúlt húsz évben, mint ahogyan átfogó stratégiai tervek sem születtek. A megújuló erőforrásokra alapozott zöldségajtatás az ország számára elmozdulást jelent olyan erőforrás-kihasználások irányába, amelyek növelik a foglalkoztatást, elősegítik a környezetvédelmet, csökkentik az ország importfüggőségét és javítják a hazai energiaforrások felhasználásának arányát az ország energiapotenciáljának megfelelően. Mivel a növényházi termesztés egyik legmeghatározóbb költsége a fűtési energia, ezért az ebben megvalósuló költségcsökkentés és a hazai természeti erőforrások használata a végtermék versenyképességét jelentősen javítja. *Tégla Zsolt és Marselek Sándor* [2007] ennek részletes elemzését adja.

Magyarország természeti erőforrásait figyelembe véve három különböző fűtési módokra alapozott zöldségajtató üzemtípust dolgoztunk ki:

- Azokon a területeken, ahol a termálvíz készlet mennyisége, minősége és hőmérséklete is megfelelő (rendelkezésre áll 2 db, 1000 liter/perc vízhozamú, 60 °C-os hőmérsékletű termálkút), ott a *tisztán geotermikus* (termálvíz) energiára alapozott fűtési rendszereknek van létjogosultsága.
- Ahol megfelelő hőmérsékletű, de nem elegendő mennyiségű termálvíz áll rendelkezésre (800 liter/perc vízhozamú, 60 °C-os hőmérsékletű termálkút) ott a *termálvíz és a biomassa* (faapríték) *együttesen* lehet képes a szükséges mennyiségű energia előállítására. Az éves szinten 2500 atrotonna* faapríték előállításához fás szárú energianövény 300 ha területű ültetvénye szükséges.
- Azokon a területeken, ahol nem áll rendelkezésre elegendő mennyiségű és hőmérsékletű termálvíz, elsősorban a *csak faaprítékra* alapozott megvalósítás indokolt. Itt elsődlegesen a mezőgazdaság számára versenyképesen nem hasznosítható, alacsony aranykorona értékű szántók és az állattenyésztéssel nem hasznosított rétek és legelőterületek bevonásával állítható elő az a mennyiségű biomassa (faapríték), amellyel biztosítható a növényházak energiaellátása. Az 5 hektáros növényház fűtéséhez évente 5000 atrotonna faapríték szükséges, amely közepes minőségű termőterületeken – 8 atrotonna/ha/év betakarítási hozamot feltételezve – 625 ha földterületet igényel.

A vidéken élők nem rendelkeznek korszerű berendezésekkel és az ezek megépítéséhez szükséges tőkével, szabad erőforrásuk csak a munkaerejük. A feldolgozó ipar mellett a zöldségajtatás, azon belül is a hosszú kultúrás termesztés alkalmas a munkaerő egész éves foglalkoztatására, amely a kertészeti ágazatokon belül csak a hajtatásos termesztés egyedi sajátossága és nagy előnye. Egy 5 hektáros üzem összesen 67 új munkahely létrehozását biztosítja, 60 betanított munkás, 6 szakmunkás és 1 felsőfokú végzettségű üzemvezető számára. Ahol a fás szárú energianövény-ültetvény telepítése szükséges, az első évben 15 fő foglalkoztatását teszi lehetővé 1 éven keresztül. A második évtől a téli betakarítási és a nyári ápolási időszakban 5 fő munkaerő foglalkoztatása biztosítható. A beruházásokat figyelembe véve az 1 munkaerőre jutó beruházás mértéke üzemtől függően 21–24 millió Ft, ami más nemzet-

* atrotonna = abszolút száraz állapotban lévő biomassa (pl. fa) súlya

gazdasági ágazatban megvalósuló, például egy átlagos autóipari beruházás 25 százaléka.

A korszerű növényházakban – paradicsom és tv-paprika zöldségnövényekkel hasznosítva – januártól decemberig 45 kg és 25 kg termést lehet előállítani négyzetméterenként, ami az 5 hektáron 2 250 tonna paradicsom és 1 250 tonna paprika termésmennyiséget jelent.

Az izolált termesztés és a biológiai növényvédelem eredményeként növényvédőszer-től mentes, egészséges zöldség állítható elő. Az egészséges, kiváló minőségű, nagy mennyiségű primőr zöldség tárgyalási alapot jelenthet nagyobb bolthálózatokba történő beszállításokhoz, ugyanakkor lényegesen kedvezőbb önköltségi ára versenyképessé teszi a márciustól novemberig tartó időszakban a déli, mediterrán országokból érkező árukkal szemben.

A hajtatott zöldségtermesztésben előállított friss, piaci (nyers) termékek versenyképessége nagymértékben függ attól, hogy milyen feldolgozottsági szintet/hozzáadott értéket képviselnek. A vevő a szemével vásárol, ezért a csomagolás rendkívüli mértékben meghatározza a termék értékét. A csomagolt termék akár 30–40 százalékkal magasabb áron is értékesíthető. Ugyanakkor logisztikai szempontból is fontos a csomagolás, hiszen a csomagolt áru egyben költségcsökkentő tényező is. Az elosztási logisztikai rendszerek – a kis zöldséges boltoktól a nagy élelmiszer-áruházakig – egyre inkább igénylik a jól kezelhető megoldásokat. A termelőtől a fogyasztóig – törvényben szabályozott – nyomon követhetőség is könnyebben elérhető, ha az áru az értékesítés helyére becsomagolva és megfelelően jelölve érkezik. Az eladótérben a polcok feltöltése is egyszerűbb, kevésbé munkaigényes, ha a paprika, paradicsom vagy más hajtatott zöldségnövény megfelelő csomagolásban és rekeszben kerül az üzletbe. A hajtatott zöldségek csomagolása – magas munkaerő-igénye, foglalkoztatást növelő hatása miatt is – támogatandó.

A hajtatott zöldségtermesztés során az üzemekben gyakran keletkeznek értékesítésre alkalmatlan készletek, amelyek az alacsony értékesítési ár, vagy a néhány százalékban jelentkező minőségi hiba miatt nem eladhatók. Ezeknek a termékeknek a sorsa a legtöbb esetben a megsemmisítés. Az eladhatatlannak minősülő egészséges zöldségek is értékesíthetővé válhatnak ugyanakkor *feldolgozott formában*. A feldolgozóipari savanyítás, vagy szárítás megfelelő szervezés és integráció mellett az alacsony értékű termékekből magasabb hozzáadott értékű produktumot állíthat elő. A helyben előállított áru helyi feldolgozása így az értéket a vidéki térségekben hagyja, a feldolgozó üzemek pedig további foglalkoztatási lehetőséget biztosítva járulhatnak hozzá a vidéki lakosság munkanélküliségének csökkentéséhez.

Összegezve, a hazai zöldség-hajtatásnak csak akkor van jövője, ha az előállított végtermék *minél nagyobb feldolgozottsági szintet* képvisel és képes arra, hogy a napjainkban meglehetősen elszegényedett vidéki fogyasztók igényeit kielégítse, annak megfelelően. Ehhez egységes, átgondolt programra van szükség, amely a megújuló erőforrások hasznosításával hosszú távon képes a vidéki lakosság foglalkoztatására és megélhetésének biztosítására. Az elmúlt évek válságainak elemzése azt mutatja, hogy azok az országok és azok a vállalkozások adtak elfogadható választ a globális válságra, ahol arra törekedtek, hogy a termőföldtől a piacig az egyes termelési tevékenységet végzők megtalálják számításukat, jövedelmük lehetővé tegye a termelés folytatását. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert a szántóföldi alapanyagokat

feldolgozó üzemek mellett az elmúlt húsz év során olyan hungarikumokat előállító vállalkozások is megszűntek, mint az erdeitermék-feldolgozás, a gyógynövény-előállítás és -feldolgozás. Ezek a termékek mind a hazai, mind a külföldi piacokon keregettek, és az év legalább 120 napján, a korai gomba megjelenésétől a késői erdei bogyósok betakarításáig, munkalehetőséget adtak az elmaradott vidék lakosságának, ahol a foglalkoztatásban részt vevők többsége általános iskolai végzettséggel vagy még azzal sem rendelkezett, de az apáról fiúra szálló tudás lehetővé tette, hogy megkülönböztesse a hasznosítható és nem hasznosítható növényeket.

Az előbbiek fényében ezek újraélesztése, integrálása térségi és nemzeti feladat. A két példánál már sokkal inkább ipari jellegűnek kell tekinteni azt, amikor egy-egy kistérség adottságaihoz alkalmazkodó természet-támogatással olyan növényféléseket állítunk elő, amelyek egy-egy tájkörzet extra természeti adottságaiból adódóan különleges íz-, zamat- és aromaértéket tartalmaznak, amelyek a friss gyümölcsben, zöldségben, a feldolgozott dzsemben, vagy az ezek előállítására már nem alkalmas, de pálinkaként kitűnően eladható termékben értékesülnek. Ezek a LEADER-program keretében – mint hungarikumok – támogatást nyertek, viszont a gyümölcssteleptítés Európai Unió belüli támogatása ma nem létezik, magas arányú (60–80 százalékos) nemzeti támogatás forrása pedig jelenleg nem áll rendelkezésre, különösen a szükséges nagyságrendben nem. Ezért elsőként a szerkezet átgondolt kialakítása meghatározó fontosságú, mind a növénytermesztés és az arra épülő állattenyésztés terén, mind a zöldség, gyümölcs, szőlő versenyképes, piacon értékesíthető előállítása érdekében. Ez viszont politikai döntések alapján nem lehet sem rövid, sem hosszú távon sikeres.

A hazai agrártermékek versenyképességének fenntartásához, illetve javításához több *stratégiai fejlesztés* szükséges: technológiai, környezetvédelmi beruházások, a termelők támogatása (magántárolás, exportgarancia, exporthitel-biztosítás révén), a termelő és értékesítési szövetkezetek létrehozása és a hatékony marketingmunka (eredetmegjelölés, csomagolásfejlesztés stb.) támogatása [Bozsik 2004].

A versenyképesség alapfeltétele az objektív természeti adottságokra való alapozás, amely csak a termeléshez szükséges szaktudás birtokában biztosíthat tartós sikert. Számos példával bizonyítható, hogy a termelés kiszámíthatósága, az elérhető árak, a piaci kapcsolatok stb. mennyire függenek az emberi tényezőtől. A szakképzés, a szaktanácsadás, a gyakorlatorientált kutatás, az együttműködés döntő tényezői a versenyképességnek. Az oktatást és kutatást át kell alakítani, az együttműködési hajlandóságot pedig tovább szükséges ösztönözni. Tudomásul kell venni továbbá, hogy csak a tudásra alapozott döntések lehetnek sikeresek. Ezért a szerzők azt javasolják, hogy egy-egy régióban az ott meglévő szellemi bázisra (felsőoktatás, kutatás) alapozva, a kamarák és civil szervezetek bevonásával készüljön az a fejlesztés, amely – a mikrotérségtől a járásig, a régióig – sikeres országos program lehet.

Ahhoz, hogy az eddig vázolt törekvésünk eredményes legyen, törekedni kell különböző oktatási formákban a térségben élők ismereteinek gyarapítására. Az egyes termékek előállításához szükséges, apáról fiúra szálló tudás ugyanis hasonló mértékben megkopott, mint az elmúlt 15 évben az egyes térségek nemzeti hagyományai, mint pl. a térségre jellemző népdalok, népi táncok, népi viseletek (amelyek újraélesztésében nagy szerepet játszott az a LEADER-program, amely 2004-től hazánk európai uniós csatlakozásának eredményeként anyagi forrásokat biztosított

e hagyományok újraélesztésére, fejlesztésére). Magyarország minden egyes régiójában jelen kell lennie annak a tudásnak (felsőoktatási intézménynek), amely az ott élők számára versenyképes ismeretet ad.

4. ÖSSZEFOGLALÁS

Az elmúlt húsz év rövid áttekintése egyértelműen igazolja, hogy a rendszerváltás igazi vesztese a magyar mezőgazdaság és a mezőgazdasági alapanyag-termelésre épülő feldolgozóipar. Mindezen veszteségek végső elszenvedője a magyar vidék, az ott élő emberek foglalkoztatásának elmaradása.

A három ágazatot értékelve kijelenthető, hogy a növénytermesztésnél a feldolgozottság malomipari, szeszipari, energiacélú hasznosításokban valósulhat meg – az élelmiszer és az állatállomány számára szükséges takarmánymennyiség biztosítása mellett.

Az eddigi változásokból az is látható, hogy a növénytermesztés által kibocsátott élelmiszerek iránt további jelentős keresletnövekedés nem várható, az állattenyésztés fejlesztése a jelenlegi európai uniós fejlesztési ciklusban úgymond befejeződik, célként az eddigi eredmények stabilizálása, a versenyképesség megtartása jelölhető meg. Természeti adottságaink alapján így az eddig is jól hasznosuló kertészeti ágazatok jelenthetik a fejlődés, a fejlesztés alapját. A siker annak függvénye, hogy megtaláljuk-e azt az integrátort a termelőtől a fogyasztóig (nagy üzleti láncok: hazai pl. CBA, nemzetközi pl. Tesco, Auchan), amelyik a hazai és a nemzetközi piacon is eredménnyel értékesíti előállított termékeinket és abban érdekelt, hogy a termelőhöz mindazt az arányos jövedelmet visszajuttassa, amely őt arra ösztökéli, hogy 1 m²-ről minél magasabb értéket takarítson be. Termálkészleteinkkel, nem hasznosított mezőgazdasági területeink energiacélú felhasználásával, a meglévő munkaerő folyamatos képzésével, a felsőoktatási intézmények közül az arra alkalmasak kiválasztásával hozhat ez a folyamat mind az egyénnek, mind a közösségnek, mind az országnak eredményt.

IRODALOM

- Bozsik N. (2004): Magyarországi agrártermékek versenyképességének vizsgálata. *Gazdálkodás* 47. évf. 9. sz. (különkiadás). 21–34. pp.
- Csáki Cs. (szerk.) (2010): *Élelmiszerbiztonság. A magyar élelmiszer-gazdaság, a vidékfejlesztés és az élelmiszer-biztonság stratégiai alapjai*. MTA, Budapest. 1–160. pp.
- Gergely S. (2009): Zöldenergia Program a szociális feszültségek enyhítésére. *Gazdálkodás* 53. évf. 3. sz. 263–271. pp.
- Kapronczai I. (2011): *A magyar agrárgazdaság az EU csatlakozástól napjainkig*. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest. 199 p.
- KSH (2010): *Magyarország 1989–2009 A változások tükrében*. 1–90. pp.
- Magda S. (2004): Árfolyam-politika és az agrárgazdaság. *Gazdálkodás* XLVIII. évf. 6. sz. 58–63. pp.

- Magda S. (2006): A magyarországi agrárgazdaság és a jövő kilátásai. *Gazdálkodás* 50. évf. 2. sz. 59–66. pp.
- Magda S.–Gergely S. (2006): A magyarországi termőföld hasznosítás átalakítási lehetőségei. *Gazdálkodás* 50. évf. 3. sz. 13–26. pp.
- Magda S.–Marselek S. (2011): Nemzeti kincsünk a vidék! *Gazdálkodás* 55. évf. 1. sz. 76–86. pp.
- Magda S.–Wachtler I.–Bozsik N. (2009): *New alternative resources is the agriculture, Global challenges-local solutions*. 2009. Velka Lomnica plenary key note.
- Marselek S.–Takácsné György K. (2011): A vidék fejlesztésének stratégiája. *Gazdálkodás* 55. évf. 3. sz. 251–259. pp.
- Németi L. (2003): *A magyar agrárgazdaság az ezredfordulón*. Szaktudás Kiadó Ház Rt., Budapest. 201 p.
- Popp J.–Potori N.–Udovecz G. (2008): *A versenyelőnyek javításának lehetőségei a főbb termékpályákon*. AKI, Budapest. 156 p.
- Tégla Zs.–Marselek S. (2007): *Farm sizes in vegetable forcing*. CIOSTA Nemzetközi Konferencia, Nyitra. 647–654. pp.